D. H. QURONOV

ADABIYOT NAZARIYASI ASOSLARI

8(37)
Q49

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

DILMUROD QURONOV

ADABIYOT NAZARIYASI ASOSLARI

darslik

5120100 – Filologiya va fanlarni o‘qitish (o‘zbek tili)
5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun

118765
TDIU
kutubxonasi
2/3

Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020

UDK: 373.6
BBK: 74.200.526
D 95

Dilmurod Quronov
Adabiyot nazariyasi asoslari /darslik/. – Toshkent: «Innovatsiya-Ziyo", 2020, 310 b.

Ushbu darslikda nazariy masalalar bugungi o'zbek adabiy-nazariy tafakkur va xorijdagi ilmiy qarashlarni uyg'unlashtirgan holda yoritilgan, material didaktik talablar va o'quv dasturiga muvofiq tarzda, izchillik va ketma-ketlikda taqdim etilgan.
Darslik OTMlarining 5120100 – Filologiya va fanlarni o'qitish (o'zbek tili) va 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchiar:
Y. Solijonov - filologiya fanlari doktori, professor
A. Ulug`ov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGA TAVSIYA ETILGAN.

ISBN 978-9943-6792-2-1

© Quronov D., 2020.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2020.

ADABIYOTSHUNOSLIK FAN SIFATIDA

Adabiyotshunoslik fanining obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari: adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi. Adabiyotshunoslikning yordamchi sohalari. Adabiyotshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Adabiyotshunoslikning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari. Adabiyotshunoslik (ar. ـادب adab, fors. ـشناس tanish, o'rganish) fanining nomidanoq uning o'rganish sohasi – ***obyekti*** adabiyot ekanligi ochiq-oshkor ko'rinib turadi. "Adabiyot" so'zi arabcha "adab" so'zining ko'plik shakli bo'lib, "chiroyli xulqlar" ma'nosini ifodalaydi. Ko'rinib turibdiki, so'zning etimologiyasi, ya'ni lug'aviy kelib chiqishi bilan uning hozirda biz qo'llayotgan ma'nosi bir-biridan tamom farqlanadi. Hozirgi o'zbek tilida ushbu so'z keng va tor ma'nolarda qo'llanadi. Keng ma'noda qo'llanganida, "adabiyot" so'zi o'qishga mo'ljallab yozilgan va chop qilingan barcha asarlar (ilmiy adabiyotlar, texnik adabiyotlar, ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar va b.)ni o'z ichiga oladi. Nutqiy muloqotda esa biz "adabiyot" so'zining ko'proq tor ma'nosini faol ishlatamiz va bunda so'z san'ati – badiiy adabiyotni nazarda tutamiz. E'tiborli jihati shuki, istilohning ayni shu tarzda (tor va keng ma'nolarda) qo'llanishi rus va boshqa bir qator xorij tillarida ishlatiluvchi *"literatura"* so'ziga ham xosdir. Mazkur terminning kelib chiqishi "litera" ("harf", ya'ni bosmaxonada terish uchun metalldan quyilgan harf) so'zidan olingan bo'lib, keng ma'noda umuman chop etilgan mahsulotni, tor ma'noda esa badiiy adabiyotni anglatadi. Ya'ni bu so'zlarning ommaviy iste'moldagi faol ma'nosi ham, terminologik ma'nosi ham bir-biriga mos keladi. Yana bir umumiy nuqta shuki, "adabiyot" va "literatura" so'zlarining hozirgi ma'noda qo'llana boshlashi keyingi davrlarga to'g'ri keladi: tilimizda "adabiyot" so'zining mazkur ma'nosi XX asr boshlaridan ommalashgan bo'lsa, Yevropada ham "literatura" so'zi hozirgi ma'noda XVIII asrdan keyin qo'llana boshlagan.

Adabiyotshunoslikning obyekti bo'lmish badiiy adabiyotga taalluqli ilmiy muammolar ko'lami – ***predmeti*** juda keng. Zero, adabiyotshunoslik badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mavjudligi, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarini chuqur va atroflicha o'rganadi. Adabiyotshunoslikning predmetini tashkil qiluvchi muammolarning bir qismi umumestetik (ya'ni badiiy san'at sohalarining barchalariga xos) muammolar sirasiga kirsa, boshqa bir qismi sof adabiyotshunoslik muammolari sanaladi. Deylik, badiiy obraz va obrazlilik, badiiy obraz va reallik munosabatlari,

dunyoqarash va badiiy ijod, badiiy ijod jarayoni xususiyatlari, badiiy asarni qabul qilish (retsepsiya) jarayoni xususiyatlari kabi qator muammolar umumestetik xarakterga ega. Boshqa san'at turlariga ham birdek taalluqli bo'lgan bu muammolarni adabiyotshunoslik badiiy adabiyot nuqtayi nazaridan, badiiy adabiyotga tatbiqan va uning misolida o'rganadi. Badiiy adabiyotning mohiyati, rivojlanish omillari va qonuniyatlari, adabiy asar tabiati, uning tuzilishi, badiiy (poetik) til xususiyatlari, she'r tuzilishi, adabiy turlar va janrlar kabi qator masalalar borki, ular sof adabiyotshunoslik muammolari sanalishi mumkin.

Adabiyotshunoslik bu muammolarni nima maqsadda o'rganadi? Umuman, ularni o'rganishga zarurat bormi? Axir, adabiyotshunoslikdan bexabar bo'lgan holda ham badiiy asarni o'qib zavqlanish yoxud go'zal asarlar yaratish mumkin emasmi? Bir qarashda bu kabi savollarning yuzaga kelishi tabiiy va asoslidek, adabiyotshunoslikning badiiy adabiyotni ***o'rganishdan maqsadi – o'rganishning o'zi*** bo'lib qolayotgandek ko'rinishi mumkin. Haqiqatda esa bu savollarning yuzaga kelishi adabiyotshunoslik ilmining ahamiyatini tushunmaslik, uning vazifalari va rolini tasavvur qila olmaslikdandir. Umumiy bir nazar tashlashdayoq adabiyotshunoslik ilmining ikki jihatdan – badiiy adabiyotning rivojlanishi va badiiy did tarbiyasi jihatlaridan ahamiyatli ekani ko'rinadi. Aslida adabiyotshunoslik fani yutuqlari ijodkorlarga ham, o'quvchi ommaga ham birdek kerak. Zero, masalan, adabiyotshunoslik badiiy asarni tahlil qilib, unga joziba baxsh etayotgan, undagi tasviriylik va ifodaviylikni kuchaytirayotgan, badiiy ta'sir kuchini oshirayotgan unsurlarni, muallifning muayyan badiiy-estetik samaraga erishishiga yordam berayotgan usul va vositalarni atroflicha o'rganadi. Boshqacha aytsak, u milliy madaniy zaminimizda yetishgan iste'dodlar so'z san'ati borasida erishgan yutuqlarni ochib beradi va umumlashtiradi. E'tiborda tutingki, adabiyotshunoslik bu ishni asrlar davomida bajarib keladi. Endi shu aytilganlardan kelib chiqib tasavvur qilingki, bir tomonda adabiyotshunoslikdan ozmi-ko'pmi xabardor odam, ikkinchi yoqda esa undan mutlaqo xabarsiz kishi badiiy ijodga qo'l urdi yoki badiiy asar mutolaasiga kirishdi. Ulardan qaysi birining sa'y-harakatlari ko'proq samara beradi? Hech shubhasiz, adabiyotshunoslikdan xabardor kishining harakatlari samaraliroq bo'ladi. Chunki, agar u ijodkor bo'lsa, "qaytadan velosiped kashf etish" zaruratidan qutuladi: salaflari mashaqqatli badiiy izlanishlar natijasida erishgan yutuqlarni tayyor holda o'zlashtirib, ularni ijodiy rivojlantirish (salaflari yetkazib kelgan joyidan) imkoniga ega; agar u kitobxon bo'lsa, badiiy ifodaga xos nozik nuqtalarni yaxshi bilganidan asarni teran tushuna biladi. Albatta, bu fikrga "badiiy ijodda kishining

iqtidor darajasi, tug'ma iste'dodi hal qiluvchi ahamiyatga molik emasmi?" deya e'tiroz qilinishi mumkin. To'g'ri, biroq, birinchidan, tug'ma iste'dod deganimiz ham asli ajdodlar to'plagan bilim-u tajribalarning genlar orqali ("suyak surib") yetib kelgan qaymog'idir, ikkinchidan, o'sha iste'dodning ro'yobga chiqishi, barq urib yashnashi uchun muhit, tarbiya kerak. Tamsil qilsak, ekilayotgan ko'chat navi qanchalik yaxshi bo'lmasin, sara meva olish uchun soz tuproq va parvarish lozim bo'ladi. Shulardan kelib chiqsak, adabiyotshunoslik omma badiiy didini tarbiyalashda ham, badiiy tafakkur rivojida ham birdek muhim ahamiyatga ega deyish uchun asos yetarlidir.

Yuqoridagilarni xulosalab aytish mumkinki, badiiy adabiyotga taalluqli muammolarni atroflicha va chuqur ilmiy o'rganish – adabiyotshunoslikning **vazifasi**; chiqargan ilmiy xulosa va umumlashmalari orqali badiiy adabiyot taraqqiyoti, badiiy tafakkur rivojiga xizmat qilish, badiiy didni tarbiyalash uning **maqsadi**dir.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari. Ko'pchilik e'tirof etgan va ko'proq ommalashgan qarashga ko'ra, zamonaviy adabiyotshunoslik fani uchta asosiy sohadan tarkib topadi: *adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid*. Ayrim mutaxassislar mazkur asosiy sohalar qatoriga *adabiyotshunoslik metodologiyasini* ham qo'shadilar, ayrimlari esa *adabiy tanqid* ilm emas, adabiy ijodning bir turi deb hisoblaydilar. Albatta, har ikki qarashda ham ma'lum darajada asos bor, lekin bu asoslar an'anaviy tarzda uchta asosiy sohani ko'rsatishni inkor qilish uchun yetarli emas. Zero, birinchidan, adabiy hodisalarni o'rganishning metodologik asoslari va metodlarini ishlab chiquvchi *adabiyotshunoslik metodologiyasini* alohida soha deb emas, adabiyot nazariyasining bir qismi sifatida tushunish to'g'riroq bo'ladi; ikkinchidan, adabiy tanqid adabiy va publitsistik ijodga nechog'li yaqin bo'lmasin, u tahlil, talqin va baholashda ilmiy-nazariy asosga tayanadi, faqat ifoda nuqtayi nazaridangina ommaviylik xususiyatiga egadir. Nihoyat, eng muhimi, an'anaviy tarzda farqlanuvchi uchta sohaning har biri badiiy adabiyot bilan bog'liq muayyan masalalar majmuini o'z oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda o'rganadi; ayni chog'da, bu sohalar o'zaro mustahkam aloqada bo'lib, bir-birini to'ldiradi, bir-biriga manba yaratadi, asos bo'lib xizmat qiladi va shu tarzda yagona bir tizim – adabiyotshunoslik ilmini tashkil qiladi.

Adabiyot tarixining predmeti o'tmish adabiyoti bo'lib, uning asosida *tarixiylik prinsipi* yotadi. Mazkur prinsipning mazmun-mohiyati shuki, u adabiy jarayonni, adabiy hodisalarni konkret ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq o'rganishni ko'zda tutadi. Ya'ni adabiyot tarixi o'tmishdagi adabiy hodisalarni keltirib chiqargan, yaratilgan asarlarning g'oyaviy-mazmuniy xususiyatlarini belgilagan, badiiy tafakkur rivoji, poetik usul va

vositalarning o'zgarishi va sh.k.larga asos bo'lgan ijtimoiy-tarixiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy omillarni aniqlab, adabiyot (jahon adabiyoti yoki biror milliy adabiyot)ning taraqqiyot yo'lini uzluksiz jarayon (tabiiyki, shu jarayonning alohida bosqichlarini o'rganish orqali) sifatida ilmiy yoritib beradi.

Ko'rib turganimizdek, garchi adabiyot tarixining predmetini qisqa qilib *o'tmish adabiyoti* desak-da, uning qamrovi benihoya keng – butunicha qamrab olish imkondan tashqarida. Shunday ekan, butun haqida tasavvur hosil qilishning yagona yo'li – qismlarni chuqur va atroflicha o'rganishdir. Shuning uchun ham, odatda, adabiyot tarixini ilmiy o'rganish asosan uchta aspektda amalga oshiriladi: 1) muayyan bir davr adabiy jarayonini tadqiq etish; 2) alohida olingan ijodkor hayoti va adabiy merosini o'rganish; 3) alohida asarlar tadqiqi.

Birinchi yo'nalishdagi tadqiqotlarning ayrimlari fundamental xarakterda bo'lib, ularda milliy adabiyot tarixidagi davriy jihatdan chegaralab olingan muayyan bir bosqich atroflicha o'rganiladi. Tabiiyki, bunda davr adabiyoti *umumiy* tarzda yoritilib, asosiy e'tibor unga xos *umumiy xususiyatlar* va ularni belgilagan omillarga qaratiladi. Boshqacha aytsak, bunday ishlar ko'proq *adabiy tarixiy obzor* shaklida bo'ladi. Aksincha, boshqa bir nav tadqiqotlarda davr adabiyotiga xos *konkret xususiyat*, *muayyan muammo*ni o'rganish maqsad qilinadi. Masalan, professor B.Qosimovning "Milliy uyg'onish" nomli tadqiqoti[1] fundamental xarakterda bo'lib, unda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi adabiy jarayon umumiy planda yoritilgan, davr adabiyoti qiyofasini belgilagan ijtimoiy-tarixiy, madaniy-ma'rifiy omillar ochib berilgan. Asarni o'qib, davr adabiy hodisalari haqida yaxlit va umumiy tasavvur hosil qilinadi. Sh. Rizayevning "O'zbek jadid dramaturgiyasining shakllanish manbalari" (1995), R. Tojiboyevning "XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidi tarixidan" (1998) nomli va yana boshqa bir qator tadqiqotlarda esa aksincha, ayni davr adabiy jarayoniga oid alohida masalalar chuqur va keng yoritilgan. Mazkur ikki nav tadqiqotlar orasida "umumiylik – xususiylik" dialektikasi asosidagi aloqa mavjud va xuddi shu hol o'rganilayotgan davr adabiyoti manzarasining mudom to'lishib borishini ta'minlaydi. Ya'ni avvaliga fundamental ishlar ikkinchi turdagi tadqiqotlar uchun o'ziga xos "start maydonchasi" bo'lib xizmat qiladi, o'z navbatida, keyingilari davr adabiyoti manzarasidagi ayrim chizgilarni bo'rttiradi, punktirlarni to'ldiradi, yangi chizgilarni tortadi va shu tarz kelajakda yaratilajak fundamental tadqiqotlarga zamin hozirlaydi.

[1] Қосимов Б. Миллий уйғониш.- Т.: Маънавият, 2002

Alohida ijodkor hayoti va ijodini o'rganishga bag'ishlangan ishlar adabiyot tarixi bo'yicha tadqiqotlarning salmoqli qismini tashkil qiladi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar asosida ham tarixiylik prinsipi yotadi. Negaki, ijodkor hayoti va faoliyati konkret ijtimoiy-tarixiy sharoitda kechadi, demak, uning hayoti o'z davriga nisbatan qism bo'lib, qism butun tarkibidagina to'liq va to'g'ri anglashiladi. Shunga ko'ra, adabiyot tarixi ijodkor hayoti va faoliyatini u yashagan davr kontekstida yoritib berishni maqsad qiladi. Ijodkorning adabiyot tarixida tutgan o'rni, qoldirgan merosining salmog'i bilan bog'liq holda bu yo'nalishdagi tadqiqotlar ikki ko'rinishda amalga oshiriladi. Birinchi tipdagi ishlarda ijodkor hayoti va faoliyatini to'la qamrab olgan holda monografik planda yoritish maqsad qilinadiki, adabiyotshunosligimizda bunday tadqiqotlar ko'plab amalga oshirilgan. Jumladan, mustaqillik yillarida M. Tojiboyevaning "Yusuf Saryomiy hayoti va ijodi" (1999), O. Usmonovning "G'ulom Zafariyning ijodiy yo'li" (1999), O. Jo'raboyevning "Haziniy Ho'qandiy hayoti va ijodiy merosi" (2003), D. Abdullayevaning "Usmonxo'ja Zoriy hayoti va ijodi" (2003), O. To'laboyevning "Karimbek Kamiyning hayot va ijod yo'li" (2010) kabi qator tadqiqotlar yaratilib, adabiyotimiz tarixidagi kemtiklar to'ldirildi. Albatta, davr adabiyotining to'laqonli manzarasini yaratishda bunday ishlar g'oyat muhim. Shunga qaramay, ikkinchi tipdagi ishlar – milliy adabiyotimiz taraqqiyotida salmoqli o'rin tutgan ijodkorlar hayoti va faoliyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar hamisha adabiyot tarixining diqqat markazida. Bu bejiz emas, albatta. Zero, milliy adabiyot taraqqiyotining u yoki bu bosqichiga xos xususiyatlar uning yorqin namoyandalari ijodida o'zining mujassam ifodasini topadi. Ya'ni bu o'rinda xususiydan umumiyga yurish – alohida ijodkor hayoti va faoliyatini chuqur o'rganish orqali davr adabiyoti haqida asosli ilmiy xulosalar chiqarish imkoni keng. Yana bir tomoni, bunday ijodkorlar hayoti va faoliyatini birgina tadqiqot doirasida to'la qamrab bo'lmaydi, aksincha, birgina bosqichi yoki qirrasining o'zi bitta tadqiqotga bemalol material bera oladi. Deylik, jadid adabiyotiga xos xususiyatlar A. Qodiriy, Fitrat, Cho'lponlarning ijodida to'la mujassam. Demak, ularning ijodiga xos biror xususiyat yoki faoliyatining bir qirrasini atroflicha o'rganish davr adabiyotini chuqur ilmiy bilishga yo'l ochadi. Masalan, Fitrat dramalarining tadqiqi 20-yillar o'zbek dramaturgiyasining o'ziga xos g'oyaviy va badiiy jihatlarini yoritishga ham imkon beradi, A. Qodiriyning ilk ijodini tadqiq etish orqali esa zamonaviy o'zbek nasrining shakllanish yo'llari va omillarini tasavvur qilish mumkin bo'ladi. XX asr boshlari o'zbek adabiyotini o'rganish masalasi g'oyat dolzarb bo'lgan mustaqillik yillarida mazkur ijodkorlarning hayoti va adabiy faoliyati ko'plab

tadqiqotlarning obyektiga aylangani shu bilan izohlanadi. Bunday tadqiqotlarga misol tariqasida Z. Eshonovaning "Cho'lpon she'riyatining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari" (1991), D.Quronovning "Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida xarakterlar psixologizmi" (1992), T. Rahimovning "Cho'lponning tarjimonlik mahorati" (1994), U. Sultonning "Cho'lponning adabiy-estetik qarashlari" (1995), N. Yo'ldoshevning "Cho'lpon she'riyatida peyzaj" (1995), S. Yo'ldoshbekovaning "Cho'lponning publitsistik va muharrirlik faoliyati" (2002) kabilarni keltirish mumkin.

Adabiyot tarixchisi sifatida konkret badiiy asar tahlil qilinganida ham o'sha asar yaratilgan davr sharoiti, davr adabiy jarayoni xususiyatlarini ko'zda tutish shart qilinadi. Zero, har qanday asar, eng avvalo, o'zi yaratilgan davrning ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlariga javob sifatida dunyoga keladi. Demak, uning mazmun-mohiyatida, poetik tizimida bu hol aks etadi. Shunga ko'ra, masalan, "Qutadg'u bilig"da davlat tuzilishi, uni oqilona boshqarish masalalari markaziy o'rin tutgani, har bir ijtimoiy toifaning vazifalari nimalardan iboratligini tushuntirishga ayricha ahamiyat berilganining sababi asar yaratilgan davr tarixiy sharoitidan kelib chiqibgina anglanishi mumkin. Yoki hazrat Navoiy "Farhod va Shirin" syujetiga ayrim (Farhodning taxtni egallashga rozi bo'lmasligi, Xisrav – Sheruya syujet motivi va b.) holatlarni nega kiritganini, bular orqali aytmoqchi bo'lganlarini tushunmoq uchun Husayn Boyqaro hukmronligi davridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, yuz bergan tarixiy hodisalarni yaxshi bilmoq kerak. Ayni chog'da, asarda davr kayfiyati bevosita emas, balki ijodkor shaxsiyati orqali aks etadi. Shu bois ham asarni tushunish uchun u yaratilgan davrni bilishning o'zi kam, o'sha davrda yashagan va davrini ko'nglida yashatgan muallif hayoti, shaxsiyatini ham bilish zarur bo'ladi. Masalan, A. Qahhorning "Dahshat" hikoyasini olaylik. Unda o'tmish hayoti qalamga olingan. Lekin tarixiy-biografik kontekstda olib qaralsa, uning o'tmishdangina bahs etmayotgani, 1960-yilda yozilgan bu hikoya o'zida ayni davrda muallif ruhiyati, hayotiy pozitsiyasida yuz bergan keskin burilishni aks ettirganiga amin bo'lish mumkin[1].

Ko'rib o'tganimizdek, o'tmish adabiyoti turli aspektlardan va keng ko'lamda tadqiq etiladi. To'g'risi, ayrim ishlarni, masalan, davr adabiyoti haqidagi obzorda to'rt satr ajratish kifoya qiladigan o'rtamiyona ijodkorni "qulog'idan tortib" adabiyot tarixiga olib kirish payida bo'lingan yo ilmiy o'rganish zarurati haminqadar adabiy hodisaning ahamiyatini bo'rttirish bilangina tadqiqot "kepatasi"ga kiritilgan ishlarni ko'rganda, o'tmish adabiyotini bu qadar keng tadqiq etish kerakligiga shubha tug'ilishi

[1] Qarang: Д.Қуронов. Илҳом билан ёзилган асар. – Жаҳон адабиёти.- 2009.- №3

mumkin. Yaxshi hamki, bunday hollar istisno, xolos, haqiqiy ilm nimani, qanday va nima uchun o'rganishni xo'b biladi. Jumladan, adabiyot tarixi o'tmish adabiyotini tadqiq etish bilan, birinchidan, uning tajribalarini bugungi adabiyot xizmatiga safarbar etadi, ikkinchidan, keng ko'lamli nazariy xulosalar chiqarish uchun zarur material hozirlaydi. Demak, adabiyot tarixi erishgan natijalar badiiy tafakkur taraqqiyotida ham, adabiy-nazariy tafakkur rivojida ham katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek adabiyotshunosligida adabiyot tarixi sohasining ilk kurtaklari sifatida *tazkira*larni ko'rsatish urf bo'lgan. Yaxshi bilasiz, tazkiralarda, odatda, ijodkor haqida muxtasar ma'lumot (tavalludi, nasabi, yashash va xizmat joyi, yaratgan asarlari kabi) zikr qilinadi-da, bitta-ikkita bayti misol qilinadi. Ya'ni tazkiranavis ilmiy o'rganishni maqsad qilmaydi, u janr nomiga mos holda "zikr qilish" bilan cheklanadi. Shuningdek, qator tarixiy (mas., Zayniddin Vosifiyning "Badoe'-ul vaqoe" asari) va memuar (mas., "Boburnoma") asarlarda ayrim adabiy faktlar, muayyan ijodkor hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar ham qayd etilgan. Yana ayrim ijodkorlarning hayoti, ijodiy faoliyati yoritilgan holotlar (mas., Alisher Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari) mavjud. Shunga qaramay, bularning hammasiga adabiyot tarixi uchun manba, material deb qaralgani to'g'riroq. Negaki, mumtoz adabiyotshunoslikda milliy adabiyotni tarixiy aspektda ko'lamli o'rganish yo'lga qo'yilmagan, ya'ni adabiyot tarixi sohasi hali shakllanmagan edi.

O'zbek adabiyotshunosligida adabiyot tarixining mustaqil tarmoq sifatida shakllana boshlashi XX asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Sohaning shakllanishi va rivojlanishida A. Fitrat, A. Sa'diy, O. Sharafuddinov, V. Zohidov, V. Abdullayev, H. Sulaymonov, G'. Karimov, N. Mallayev, A. Qayumov, A. Xayitmetov, A. Abdug'afurov singari olimlarning ulkan xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. Ularning tadqiqotlarida adabiyotimiz tarixining turli bosqichlari keng yoritildi, ko'plab yirik ijodkorlarning hayoti va faoliyati monografik planda o'rganildi. Ushbu yo'nalishdagi izlanishlar natijasi o'laroq 1977-1980-yillarda milliy adabiyotimizning tarixiy yo'lini umumiy tarzda yorituvchi "O'zbek adabiyoti tarixi" nomli 5 jildli fundamental tadqiqot yaratildi. To'g'ri, unda davr bilan bog'liq holda adabiyot tarixining yoritilishi va materiallar talqinida mafkura ta'siri, bahoda biryoqlamalik borligi shubhasiz. Shunga qaramay, asarning ahamiyatiga ko'z yumish ham ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmaydi. Zero, jami kamchiliklari bilan ham u adabiyotimizning qariyb ming yillik tarixini bir butun holda yoritadi,

demak, kamchiliklarini bartaraf etish-u kamlarini to'latish orqali uni mukammallashtirish imkonlarini yaqqol namoyon etib turadi.

O'zbek adabiyoti tarixini o'rganish borasidagi izlanishlar hozirda ham davom ettirilayotir. Mustaqillik o'tmish adabiy merosiga munosabatni o'zgartirishni, qator adabiy hodisalar, faktlar, ijodkor shaxslar taqdiri va faoliyatini yangicha ilmiy talqin qilish zaruratini kun tartibiga qo'ydi. Bu yo'nalishda bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi ham. Biroq ta'kidlash kerakki, bu boradagi vazifalarning katta qismi yangicha sharoitda yetishgan adabiyotshunoslar zimmasiga tushadi. Demak, bugunda saboq olayotgan talabalarni ham milliy adabiyotimiz tarixini ilmiy xolis o'rganish, yangi "O'zbek adabiyoti tarixi"ni yaratishdek ulkan va mashaqqatli, sharafli bir vazifa kutadi.

Adabiy tanqid hozirgi adabiy jarayon muammolarini o'rganish, yangi paydo bo'lgan asarlarni (shuningdek, o'tmishda yaratilgan asarlarni ham) bugungi kun nuqtayi nazaridan g'oyaviy-badiiy tahlil qilish va baholashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Adabiy tanqid adabiyotshunoslikning operativ sohasi sifatida joriy adabiy jarayonga bevosita aralashadi va, aytish mumkinki, uning havosini belgilaydi. Albatta, bugungi adabiy tanqidning joriy adabiy jarayondagi maqomi-yu egallagan mavqeiga qaralsa, bu gap mubolag'ali ko'rinishi mumkin. Aslida esa adabiy tanqid o'zining kundalik yumushini bajarsa, ya'ni adabiy jarayondagi ijobiy yo salbiy holatlar-u rivojlanish tamoyillari, g'oyaviy-badiiy izlanishlarning bosh yo'nalishlarini aniqlab, ularni adabiyotning foydasi, ertangi istiqboli nuqtai nazaridan baholasa, kifoya – adabiy jarayon havosini belgilagan bo'ladi. Muhimi, adabiy tanqid ayni shu vazifalarni bajarish uchun zarur va uni adabiyotshunoslikning boshqa sohalaridan farqlovchi bir qator jihatlarga ega.

Avvalo, yuqorida ham aytdik, adabiy tanqidni adabiyotshunos-likning tarkibiy qismi sifatida tushunish umume'tirofga molik qarash emas. Ayrim mutaxassislar adabiy tanqid adabiyotshunoslik ilmining tarkibiy qismi emas, balki adabiy yoki publitsistik ijodning bir turi deb hisoblaydilar. Umuman olganda, bunday qarash uchun asos yetarli. Zero, *birinchidan*, adabiy-tanqidiy asar faqat ilmiy doiralarga emas, balki keng auditoriyaga mo'ljallab yoziladi; *ikkinchidan*, munaqqid adabiy asar bahona kunning dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy masalalaridan ham bahs yuritadi, ularga munosabat bildiradi; nihoyat, *uchinchidan*, shu ikkisi bilan bog'liq holda adabiy-tanqidiy asar ilmiy-ommabop tilda so'zlaydi. Demak, publitsistikani faoliyat turi sifatida ***belgilovchi*** xususiyatlar adabiy tanqidda ham xuddi shunday maqomga ega, bu esa ularning mohiyatan bir-biriga g'oyat yaqinligini ko'rsatadi. Boz ustiga, adabiy tanqidni adabiy ijod

turi sanashlarida ham jon bor, axir: adabiy tanqidiy asardan aksar badiiy asar bo'yi keladi. Zero, badiiy asarni muhokama etarkan, munaqqid birgina tushunchalar orqali emas, o'rni bilan obrazlar vositasida ham fikrlaydi. Bir jihati ruh mahsuli bo'lgan badiiy asarni idrok etishda qalb ishtiroki shubhasiz, shunday ekan, mantiq kuchi yetmagan o'rinlarda intuitiv bilish yordamga keladi, hissiy mushohada kuchayadi. Ifodada emotsionallikning kuchliligi, talqin va bahoda subyektiv nuqtayi nazarning ustuvorligi ham adabiy tanqidiy asarni ilmdan yiroqlashtirayotgandek. Shularga qaramay, *adabiy tanqid – eng avval ilm hodisasi*, bunday deyishimizga ikkita mustahkam asos bor: birinchidan, adabiy tanqid muayyan obyektni bilishga qaratilgan faoliyat; ikkinchidan, hukm-xulosalarni qay yo'sin ifodalashidan qat'i nazar, obyektni adabiyotshunoslik ilmi mavqeida turib o'rganadi, ya'ni badiiy asarni tahlil qilayotgan munaqqid fikrlari adabiyot nazariyasiga, adabiyotshunoslik ilmining yutuqlariga asoslanadi.

Yuqoridagilarni xulosalab aytish mumkinki, adabiy tanqid adabiyotshunoslik ilmi, badiiy adabiyot va publitsistikaga xos jihatlarni o'zida uyg'un mujassam etadi. Shu jihatdan uning adabiyotshunoslik, badiiy adabiyot va publitsistika oralig'idagi hodisa ekanini e'tirof etgan holda, baribir, taraqqiyotining hozirgi bosqichida unda adabiyotshunoslik ilmiga mansublik xususiyatlari ustuvorligini ta'kidlash o'rinlidir.*

Manbalarda o'zbek adabiy tanqidchiligining ilk kurtaklari ham tazkiralarga borib taqalishi qayd etiladi. Darhaqiqat, tazkiranavislar ayrim ijodkorlarni zikr etish asnosi ba'zan ularning asarlari haqida qisqagina tanqidiy mulohazalarini ham bildirib o'tganlar. Biroq haqiqatda adabiy-tanqidiy tafakkur tazkiralardan ancha ilgari, hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki, badiiy tafakkur bilan egiz tug'ilgan. Negaki, bir tomondan, badiiy ijod mahsullari hamisha kishilarda jonli qiziqish uyg'otgan, fikr-mulohazalar tug'dirgan, muayyan munosabatni shakllantirgan – ularni ifodalash ehtiyoji bor; ikkinchi yoqdan, qalam ahli hamisha go'zal suhbatlarga intilib, yozganlari haqida o'zgalar fikrini eshitish ehtiyojini tuyib yashaydi. Mutaxassislar o'tmish adabiy jarayonining yashash shakli sanaluvchi mushoiralar, nafis majlislarda "og'zaki tanqid" mavjud bo'lganini ta'kidlaydilarki, bu eng avval mazkur ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi sa'y-harakatlar natijasidir. Turli manbalarda shunday majlislar davomida u yoki bu asar haqida fikr almashilgani, bayt yo g'azalga yuksak baho berilgani yoki kamchiliklari ko'rsatib berilgani haqida qaydlar yozib qoldirilgan. Fikrimizni quvvatlaydigan yana bir dalil shuki,

* Умуман олганда, адабий танқиддаги публицистикага хос хусусиятлар матбуотнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда кучайган. унинг адабий ижодга яқинлашуви эса Ғарб илмида ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб кузатилган академизмдан қочиш ва "эссеизм"нинг оммалашуви билан боғлиқдир.

folklorshunoslarning kuzatishicha, xalq baxshi (oqin)lari ijrosidagi turli janrga mansub asarlarda adabiy tanqidiy mulohazalar bildirilgan o'rinlar ham talaygina. Bularning bari adabiy tanqidning ildizlari g'oyat qadim zamonlardan suv ichishini ko'rsatadi.

Hozirgi tushunchadagi – faoliyat turi va adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi bo'lmish yangi tipdagi o'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishi XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Ta'kidlash kerakki, yangi tipdagi adabiy tanqidchilikning shakllanishi milliy matbuotning shakllanishi bilan bog'liq holda amalga oshdi. Shu o'rinda bir aniqlik kiritish zarurati bor. Garchi ilk adabiy tanqidiy materiallar XIX asrning 80-yillaridan "Turkiston viloyati gazeti"da chop etila boshlagan esa-da, haqiqatda o'zbek adabiy tanqidchiligi 1907-yildan keyin – jadid matbuoti bilan birga rosmana oyoqqa turdi deyish to'g'riroq bo'ladi. Zero, adabiyotni targ'ib etish, yaratilayotgan asarlar mohiyatini ommaga anglatish adabiyotga millatni uyg'otish vositasi deb qaragan jadid ma'rifatchilari olib borayotgan maqsadli faoliyatning muhim yo'nalishlaridan biri edi. Jadidchilikning ko'zga ko'ringan namoyandalari M. Behbudiy, A. Fitrat, S. Vasliy, X. Muin hamda ijodiy faoliyati jadidchilik ta'sirida boshlangan V. Mahmud, Cho'lpon singari ijodkorlarning davr matbuotida adabiy tanqidiy materiallari bilan faol qatnashib turgani ham shu bilan izohlanadi.

O'zbek adabiy tanqidchiligi g'oyat murakkab va ziddiyatli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Sho'ro zamonida o'zining asosiy vazifasi bir yon qolib, g'oyaviy kurashlar maydoniga tortildi – partiyaning qo'lidagi qurol bo'ldi; hukmron mafkuraning talab-ehtiyojlariga moslangan "vulgar sotsiologizm", "partiyaviylik", "sinfiylik", "konfliktsizlik nazariyasi" singari g'ayriilmiy, g'ayriadabiy dogmalardan jiddiy talafot ko'rdi. Afsus bilan ta'kidlash kerakki, O. Hoshim, S. Husayn, M. Solihov kabi adabiyotshunoslar, H. Olimjon, Uyg'un, K. Yashin singari ijodkorlarning qator adabiy-tanqidiy asarlari badiiy tafakkur rivojidan ko'ra ko'proq chinakam so'z san'atining zarari-yu mustabid tuzumning hokim mafkurasi foydasiga xizmat qildi. Ularda adabiy hodisalar badiiyat talablari nuqtayi nazaridan emas, birinchi navbatda va asosan mafkura dogmalaridan kelib chiqib baholandiki, natijada ularning aksariyat ko'pchiligi bugungi kunda batamom eskirdi.

Mazkur yo'qotishlarga qaramasdan, o'zbek adabiy-tanqidchiligi millat badiiy didini tarbiyalash orqali adabiyotimiz rivojiga sezilarli hissa qo'shganligini ham tan olish zarur. Xususan, keskin g'oyaviy kurashlar tafti sezilarli pasaygan 60-yillardan boshlab adabiy tanqid o'zining asosiy vazifalari – yaratilayotgan asarlarning mazmun-mohiyati-yu badiiy

jozibasini ochib berish, ulardagi yutuq va kamchiliklarni xolis ko'rsatib, ijtimoiy-estetik qimmatini baholash orqali ijodkorlar bilan o'quvchi omma orasiga ko'prik solish kabilarni amalga oshirishga kirishdi. O'zbek tanqidchiligining shu davrda maydonga kirgan M. Qo'shjonov, O. Sharafiddinov, U. Normatov, S. Mirvaliyev, N. Xudoyberganov, I. G'afurov, A. Rasulov kabi qator namoyandalarining chiqishlarida, garchi ular ham mafkura tazyiqidan hali to'la forig' bo'lmasa-da, adabiyotimizning dolzarb muammolari ko'tarildi, ko'plab asarlarning badiiy jozibasi ochib berildi va imkon qadar xolis baholandi. Muhim jihati, adabiy-tanqidiy materiallarni o'quvchilar doirasi kengaydi, talab ortganidan respublikaning markaziy va mahalliy nashrlari ayni xarakterdagi materiallarni muntazam chop etishni yo'lga qo'ydi.

O'tgan asrning so'nggi o'n yilligi – mustaqillikning ilk yillarida, bir tomondan, o'tish davri murakkabliklari, ikkinchi tomondan, ilmiy-nazariy va badiiy-estetik asoslarni qayta ko'rib chiqish jarayoni bilan bog'liq holda o'zbek tanqidchiligida ham biroz oqsash kuzatildi. Tanqidchilik qarshisida mafkuraviy qoliplardan to'la forig' bo'lish, badiiy asarga yondashuv, uni tahlil qilish va baholash prinsiplarini tubdan yangilash vazifalari ko'ndalang bo'lgan edi. Mustaqillik epkinidan "ikkinchi nafas"i ochilgan O.Sharafiddinov, U. Normatov, N. Karimov, I. G'afurov, A. Rasulov kabi katta avlod munaqqidlari hamda ularning yoniga kirgan keyingi bo'g'inlarning Q. Yo'ldoshev, S. Meli, A. Otaboyev, Sh. Rizayev, R. Qo'chqor, A. Ulug'ov, I. Yoqubov, R. Rahmat, U. Hamdam singari o'nlab vakillari sa'y-harakatlari bilan bu vazifa uddalandi. Hozirda mazkur yangilanishning ilk samaralari nish berdiki, bu o'zbek adabiy tanqidchiligining istiqboldagi baravj rivojidan xayrli nishonadir.

Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning mohiyati, rivojlanish omillari va qonuniyatlari, jamiyat hayotidagi o'rni va vazifalari, badiiy asar tabiati hamda uning tuzilishi, badiiy til xususiyatlari, adabiy turlar va janrlar kabi masalalarni umumiy tarzda o'rganadi va shu asosda umumiy qonuniyatlarni ochib beradi. Shuningdek, adabiyot nazariyasi badiiy obraz va obrazlilik, badiiy obraz va reallik munosabatlari, dunyoqarash va badiiy ijod, badiiy ijod jarayoni xususiyatlari, badiiy asarni qabul qilish jarayoni xususiyatlari kabi qator umumestetik masalalarni ham so'z san'atiga tatbiqan o'rganadi. Adabiyot nazariyasi badiiy asarlarni tahlil qilish tamoyillari, baholash mezonlari, tahlil metodlarini ishlab chiqadi, adabiyotshunoslik uchun zarur adabiy-nazariy tushunchalar tizimini yaratadi. Ko'rib turganimizdek, adabiyot nazariyasi adabiyotshunoslik ilmining yadrosini tashkil qiladi. Agar adabiyot nazariyasi adabiyot tarixi va adabiy tanqid yutuqlarini umumlashtirsa, bu ikkisi o'z faoliyatida

adabiyot nazariyasi ochgan qonuniyatlar, u ishlab chiqqan ilmiy tushunchalar tizimiga tayanadi. Shu tariqa adabiyotshunoslikning har uchala asosiy sohalari bir-biri bilan bog'lanadi, yaxlit bir tizim – adabiyotshunoslik ilmini tashkil qiladi.

Mumtoz Sharq adabiyotshunosligi an'analariga muvofiq tarzda o'zbek mumtoz adabiyotshunosligida *ilmi aruz* (Navoiy, Bobur), *ilmi qofiya va ilmi badi'* (Xudoydod Taroziy) doirasidagi nazariy masalalar ancha keng o'rganilgan. Biroq mazkur masalalar adabiyot nazariyasining birgina qismi – *poetika* doirasi bilangina cheklanadi. To'g'ri, Sharqda "muallimi soniy" deya ulug'lanuvchi Forobiy o'z davrida yunon faylasufi Arastu ta'sirida va bevosita uning asarlarini sharhlash asnosi badiiy adabiyot spesifikasi (mohiyati), adabiy tur va janrlar, syujet, kompozitsiya kabi nazariy masalalarga ham e'tibor qaratgan. Forobiydan keyin ushbu masalalar mumtoz adabiyotshunosligimiz e'tiboridan butkul chetda qoldi. Sababi, asosiy diqqat-e'tibor tatbiqiy masalalarga, ya'ni badiiy ijodda yoki idrok jarayonida amaliy yordam beradigan masalalarni yoritishga qaratildi. Xususan, mumtoz adabiyotimizda she'riyatning yetakchiligi bois she'rshunoslik sohasiga taalluqli: *vazn, qofiya, she'riy san'atlar, she'riy shakllar* kabi masalalar keng yoritilib, yo'riqnoma xarakteridagi ko'plab risolalar yaratildi. Boshqacha aytganda, mumtoz adabiyotshunosligimizda adabiyot nazariyasi tugal bir tizim holiga kelmadi, aksincha, ushbu fan tizimining bitta uzvi (podsistemasi) doirasida cheklanib, tatbiqiy xarakterdagi hodisa sifatida qoldi.

O'zbek adabiyotshunosligida adabiyot nazariyasining alohida tarmoq sifatida shakllanishi XX asrning dastlabki choragiga to'g'ri keladi. Zero, xuddi shu davrda – zimmasiga tamom yangicha vazifalar yuklanayotgan adabiyotdan shunga mos o'zgarish talab etilayotgan bir sharoitda – adabiyotning o'z-o'zini anglash ehtiyojidan tug'ilgan "Adabiyot nima? Uning vazifalari nimalardan iborat? U qanday bo'lishi kerak?" singari savollarning qalqib chiqishi adabiyot nazariyasi masalalarini tizimli o'rganish ehtiyoji yetilganidan dalolat edi. Taqriban o'n yillar ichida vaqtli nashrlarda e'lon qilingan Cho'lponning "Adabiyot nadur?", Fitratning "She'r va shoirlik", "San'atning manshai", A. Avloniyning "Sanoyi nafisa", A. Sa'diyning "Go'zal san'at dunyosida" kabi bir qator maqolalar ayni shu ehtiyojni qondirish yo'lidagi urinishlar natijasidir.

A. Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" (1924) hamda Fitratning "Adabiyot qoidalari" (1925) kitoblarida yangi adabiyotning nazariy asoslari muxtasar bo'lsa-da ancha to'liq bayon qilindi. To'g'ri, bular hali adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqot emas, ikkalasi ham o'quv qo'llanma sifatida rejalashtirilgan mo'jazgina kitobchalar. Biroq bu

Dilmurod Quronov

ADABIYOT NAZARIYASI ASOSLARI

DARSLIK

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F.B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 30.10.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.
"Times New Roman" garniturasi.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog`i 21. Nashr bosma tabog`i 20,25.
Adadi 100 nusxa.